

BİLİK VƏ HİKMƏT İŞİĞINDA

1. BİLİK NƏDİR VƏ NƏ ÜÇÜNDÜR?

Hamlet İsaخانlı

Professor Hamlet İsaخانlının çapa hazırlanan "Bilik və Hikmət işığında" kitabından birinci fəslə oxuculara təqdim edirik.

Bilik və qərar

Bilik nədir? Biliyin mahiyyəti nədir?

Qeyd. *Mahiyyət* sözü ərəb dilindən götürülmüşdür, "mə hiyə?", yəni, "bu nədir?" deməkdir. Bu, qadın cinsində belədir, kişi cinsində "mə hüve" deyilir.

Bilik nə üçündür, nə iş görür? Bilmək nə deməkdir? Biliyi haradan, kimlərdən, nələrə və necə, hansı yollarla alırıq? Biliyin hansı növləri var? Biliyin hədudları varmı? Elmi bilik nədir? Bilikdən elmə gedən yolda nələr var? Bu və bənzər sualların mənasını anlamaq, onlara cavab axtarmaq fikrindəyəm.

Yeni və etibarlı biliklərin əldə edilməsi - hər fərdin, hər insanın üzərində durduğu ən mühüm məsələdir; insan şüurlu surətdə və ya mahiyyətinə çox da varmadan bilik qazanmaqla məşğuldur. Həyat yeni biliklərin əldə edilməsi ilə qurulur və zənginləşir. Ən faydalı və maraqlı *Bəşər tarixi* yeni bilik və bacarıqların əldə edilməsi tarixidir.

Bir mövzu və ya bir hadisə haqqında onun mahiyyətinə varmadan, biliksiz və təhlilsiz əsaslı rəy söyləmək mümkün deyil; bu rəy son nəticədə həqiqətə uyğun da ola bilər, həqiqətə yaxın da, həqiqətdən uzaq da. Hər hansı məsələ barədə rəy verə bilmək son nəticədə "nə etməli?" sualına müəyyən cavab tapmağa kömək edir, yəni, baxılan məsələ barədə qərar qəbul etmək mümkün olur. Qəbul olunan qərar isə rəyə uyğun olaraq doğru, doğruya yaxın və ya yanlış ola bilər.

Bilik dünyanı anlamaq, gündəlik işləri görmək və sabahı planlamaq, müqayisələr aparmaq və qərar qəbul etmək üçün əsas verən, yəni, həyatımızı nizamlayan və yönəldən qüvvədir. Bilik həyatın çoxlaylı təməlidir - həyatın camı olan qərar qəbuletməni gerçəkləşdirir, elmi düşüncəni qidalandırır, həmçinin, insana estetik zövq verə bilər.

Qərar qəbuletmə seçimdir, müqayisədir - vacib olan və vacib olmayanı, çox vacib və ya zəruri ola-

nı seçib ayırmaq lazım gəlir. İnsan bəzən qarşısında dayanan bir məsələni həll etmək istəyir, lakin, mümkün həllər içində hansının daha doğru olduğunu tam bilmir. Bu halda bir qədər ölçüb-biçmək və risq etmək, müəyyən bir addım atmaq lazım gəlir.

* * *

Bilik insana məxsusdur, biliyin sahibi, daşıyıcısı var; üstəlik, hər insanın öz bilik dairəsi, öz bilik dərinliyi var. Bir sıra hallarda insan nəhayətsiz cürbəcürlüyü nəzərə almadan öz fikrini, rəyini mütləqləşdirir. Leonardo da Vinci (1452-1519) demişkən, “İnsanlar ən çox öz fikir və rəylərindən doğan yanlışdan əzab çəkirlər”/“The greatest deception men suffer from is their own opinions” (The Notebooks of Leonardo da Vinci) və ya C.A. Helvétius (1715-1771) demişkən, “...biz hər şeyi bilmək istəyirik, amma öyrənməyə zəhmət çəkmədən; bu səbəblə də insanlar daha çox rəyə tabe olurlar, nəinki bizdən yorucu yoxlama tələb edən dərrakəyə” (Клюд Адриан Гельвеций. Сочинения в двух томах, том 1. «Мысль», Москва, 1973; с. 355).

İnsan çox şey bilmək həvəsindədir. Amma, bəzən açıq-aydın nəyi bilmək gerek olduğunu bilmir. Goethe (1749-1832) Wagner və Faust'un dialoqunda bu məsələyə toxunur:

*Wagner: Və dünya! İnsan qəlbi və zəkası!
Hamı bunlardan nəse bilmək, anlamaq istəyir.*

*Faust: Bilmək, anlamaq nəyə deyirsən?
Uşağın əsl adını əminliklə kim bilir?
Nə öyrənmək lazım gəldiyini az insan bilir...
(Goethe. Faust. 1-ci hissə, səhnə 1).*

İnsan düşündüyünü edir və nəticə nə olursa olsun, məsuliyyət düşüncənin üzərinə düşür; bunu Hamlet belə ifadə etmişdi: “yaxşı və ya pis deyilən şey yoxdur, düşüncədir bunu edən”/there is nothing either good nor bad, but thinking makes it so (William Shakespeare. Hamlet, Act 2, scene 2).

Hər insanda önyarğı və tərəfgirlik var - aşkarda və ya üstüörtülü şəkildə, bilinc altında. Bu, başqalarının qiymətləndirilməsi və qərar qəbul etmə işinə təsir göstərir. İnsan özünü, öz kimliyini daha çox mütəbət tərəfdən görür. Bu, yaddaşda və bilincaltında özünə möhkəm yer tutan görüşlərdən qidalanır. Özünə inam da istər-istəməz önyarğıya təkan verir.

* * *

Bilik, hər şeydən əvvəl, insanın mövcudluğunu və təhlükəsizliyini təmin edən alətdir. Qorunmaq duyğusu bütün canlılara xasdır. İnsan hər zaman və hər vəziyyətdə təhlükə ilə üz-üzədir, həyatın sərt üzünü hər an özünü göstərə bilər, həyat risklərlə doludur. Kardinal Richelieu (Riselye, 1585-1642) təhlükəsizliyin həyatı vacibliyini xüsusi vurğulamışdı: “Təhlükəsizlik böyüklükdən, əzəmətdən qat-qat daha yüksək kateqoriyadır” /Безопасность - это категория неизмеримо более высокая, чем величие.

Qeyd. Rus dilində çox istifadə olunan və Richelieu'ə aid edilən bu aforizmin orijinal qaynağı mənə məlum deyil.

Çirkli hava və çirkli su kimi həyatın təməlini sarsıdan şeyləri bilmək və bu barədə düşünmək həyatı vacib məsələdir. Yoluxucu və ümumiyyətlə, hər cür xəstəlikdən qorunmaq və ya xəstələnən halda müalicə olunmaq, ailə üzvlərinin və yaxınların həyatının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışmaq zəruridir. Bunu “əsas can sağlığıdır, qalan hər şey düzəldir” kimi ifadə edirlər.

Atmosfer, nəqliyyat və kimya-sənaye çirklənməsi, radiasiya təhlükəsi, insanın öz əsəri olan texnologenez – təbii landşaftın pozulması və dağıdılması kimi global təhlükələr, sanki, qarşısını almazdır. Sa-

vaş və terrordan, siyasi-ideoloji dənşəsizliklərdən, yanğın, sel, fırtına, zəlzələ, vulkan kimi təbii fəlakətlərdən, çox isti hava və şaxtadan necə qorunmalı? Yerdə, göydə və suda baş verən nəqliyyat qəzaları, məişəti müləsiləşdirən elektrik cərəyanı və qazın yaratdığı təhlükələr, qida zəhərlənməsi, psixi və fiziki tarazlığı pozan içki, siqaret, narkotik maddə düşkünlüyü – görün ətrafımızı necə və nə qədər böyük təhlükə bürüyüb. Oğru və quldurdan, fırlıdaqçı və dələduzdan, paxıl və xəbisdən, əsəb sarsıntısına səbəb olan gözlənilməz və ya təşkil olunmuş cismani və mənəvi hücumlardan qorunmaq lazım gəlir. Necə qorunmalı?

Təhlükəni duymaq, onun ən çox haradan gələ biləcəyini bilmək, əks-tədbirlər görmək, özünü gözlemək, zəif nöqtələri qorunmaq zəruridir. Aforizmləri ilə məşhur olan Winston Churchill (1874-1965) təhlükəsizliyin insan həyatının canı olduğunu özünəməxsus şəkildə qeyd edir: “Təhlükəsizlik üçün ödəniş etmək, onun yoxluğuna görə cəzasını çəkmək, əvəzini vermək lazım gəlir” / За безопасность нужно платить, а за её отсутствие – расплачиваться.

Qeyd. Bu ifadənin ingiliscədəki orijinalı mənə məlum deyil.

Təhlükə fiziki deyil, əsəb sarsıntısı yaradırsa, lazım gəldikdə, “it hürər, karvan keçər” və ya, “özün döz dayanıbsansa, kölgənin əyri olmasına fikir vermə” deyərək, özünü ələ almağı bacarmaq lazımdır.

Həyat varsa, təhlükə də var, bu, təbiidir. Gecə-gündüz təhlükəsizlik haqqında düşünmək lazım deyil. Dağa çıxmağı sevən şəxsə “dağa çıxma, təhlükəlidir” demək bir fayda verməz. Hər şeyə şübhə ilə yanaşmaq, həddindən artıq ehtiyath olmaq həyatı darıxdırıcı və maraqsız edir. Vahimə içində yaşamaq bir həyat deyil. Amma, təhlükə haqqında biliklərimiz, adətən, təhlükə riskini mümkün qədər azaltmaq üçün, təhlükəni nəzarətdə saxlamaq üçün bizi nizama alışdırır, qorunma işini sistemli hala, verdiş halına salır.

* * *

Antik dünyanın və ümumiyyətlə, bütün dövrlərin böyük filosofu Aristotel *Metafizika* əsərinin birinci cümləsində insanın bilmək marağını vurğulamışdır: *təbiətində görə hər insan bilməyi arzu edir/All men by nature desire knowledge* (Aristotle, “Metaphysics”). Çox şeyə maraq göstərmək fərdin ən canlı və davamlı xüsusiyyətlərindən biridir. Konfutszi'nin “Seçilmiş söhbətlər” (Analects) kimi tərcümə olana bilən əsəri “öyrənmək” mənəsi verən Çin xarakteri ilə başlayır. *Bilik özü gücdür (Knowledge itself is power)* ifadəsi, adətən, Francis Bacon'a (1561-1626) aid edilir (1597, *Meditations Sacrae*), lakin, müxtəlif dövrlərdə, o cümlədən, F. Bacon'dan çox əvvəl, müxtəlif şəxslər buna bənzər və ya daha ətraflı ifadələr işləmişlər. Böyük sufi müfəkkir əl-Qəzali sevgini biliyin nəticəsi sayır: *Sevgi yalnız dərk etmənin nəticəsi ola bilər, çünki insan ancaq bildiyini sevir* (Суфия. Восхождение к истине. Подготовлено Лео Яковлевым. Москва, «Эксмо-Пресс», 2002, с. 45).

Bilik bilik gətirir, yeni məlumatı qəbul etməyə və yadda saxlamağa kömək edir, yenini məlum bənzər olanla müqayisə edib qiymətləndirir. Bilik zəkamı qidalandırır, daha doğrusu, ona həzz verir. Sistemli bilik artıqca, sanki, dünyanı daha yaxşı anlamaq olur, insanın dünyagörüşü təzələnir və dolğunlaşır, həmçinin, daha dərinlərə, sirli məsələlərə nüfuz etmək ehtirası alovlanır. Bilik biliyin gücünə inam gətirir və eyni zamanda biliyin həddudlarının əlçatmaz olduğunu göstərir. Bilik – təəccüb qaynağıdır, heyrət doğurur.

Dünyada və ətrafımızda nə baş verir? Baş verənlər niyə baş verir? Bizi nə gözləyir? Bu cür suallara cavab axtarmadan, onlara az-çox cavab almadan yaşamaq mümkün deyil. Üstəlik, elə-belə yaşamaq deyil, yaxşı yaşamaq, xoşbəxt olmaq istəyir insan - bunlar etibarlı biliksiz mümkün deyil. Karl Marx (1818-1883) 16 iyun 1873-cü ildə öz *Das Capital* əsərinin ikinci nəşrini (birinci cildi) Darwin'ə (1809-1882) göndərmiş, Darwin 1873-cü il oktyabrın 1-də Marx'a cavab yazmışdı: “Bizim məşğələlərimiz çox fərqli olsalar da, mən əminəm ki, hər ikimiz biliklərin genişlənməsini arzu edirik; və bunun, uzağa

baxdıqda, bəşəriyyətin xoşbəxtliyinə kömək edəcəyi yəqindir” /“Though our studies have been so different, I believe that we both earnestly desire the extension of knowledge; and this, in the long-run, is sure to add to the happiness of mankind” (*Charles Darwin and Karl Marx: A Comparison. by Edward Aveling. The New Century Review, 1897; II - Generalisation, sonuncu abzas*). Bilik gələcəyi qurmağa kömək edir. İnsan gələcəyini, əslində, öz fəaliyyəti ilə qurur. Gələcək, əsasən, indiki həyatımızın davamıdır.

Bir şeyi və ya hadisəni bilmək onunla tanışlığın olmasıdır, ondan xəbərdar olmaqdır, onu təsvir edə bilmək, o şey haqqında rəy söyləməkdir. Bilik hadisələri anlamağa, bəzən də onların səbəbini görməyə kömək edir. Lakin, rast gəldiyimiz və üzərində düşündüyümüz hadisələrin hamısının səbəbini bilmək olmur. Səbəbi bilməmək olar, amma, ilk olaraq, hadisəni müəyyən dərəcədə anlamaq, ondan müəyyən nəticə çıxarmaq zəruridir; bu, çox zaman, fikir söyləmək və qərar qəbul etmək üçün kifayət edir.

* * *

Bilik və əməl, bilik və hərəkət - qoşa qanaddır. Bilik fərdlə dünya və kainat arasında yaxınlıq yaradır. Bilik və bacarıq bir-birinə bağlıdır, onları birlikdə tutmaq, birlikdə öyrənmək və öyrətmək vacibdir. Bilik hərəkətə gətirə bilir, çağırır, hərəkət potensialıdır. Bilik bir növ nəzəri fikirdir, hərəkət və fəallıq isə tətbiqdır, praktikadır. Biliksiz hərəkət mümkündürmü? Kor-korana hərəkətlər az deyil, bir iş haqqında məlumatlı olmadan ona girişmək, səhv olanda yenidən, bir az fərqli tərəfdən girişmək – belə hərəkətlər heç də az deyil. Nəinki biliksiz, hətta biliyin əksinə hərəkət edildiyi hallar olur. Məsələn, siqaret çəkmənin ziyanlı olduğu bilinir, amma, siqaret çəkən bu asılılığı aradan qaldıra bilmir. Burada belə biliklə yanaşı “çox ziyan çəkməyəm” kimi bir inanc da ortaya girir. İnanc və zəif iradə birləşib biliyi üstələyirlər. Ümumiyyətlə, duyğular və xəyal rəşional biliyi geri itələyib irrəşional davranış tərədə bilirlər. Bilik hərəkətə səbəb ola biləcəyi kimi hərəkət də biliyi dəqiqləşdirir, yeni bilik gətirə bilir. Hərəkətsiz biliyin faydası azdır və ya yoxdur. Arzulər istiqamətində bilik əldə etmək və şüurlu, bilikli hərəkətə keçmək - budur inkişafın aparıcı gücü...

Hər cür fəaliyyət bilik qaynağıdır. Kütlək əsir, buludlar hərəkət edir, yağış yağır və biz bu hərəkətləri görürük, duyuruq, onlar haqqında bizdə fikir və rəy əmələ gəlir. Yerdəki iri daş hərəkətsiz görünür, əslində isə o da fəaliyyətdədir, yağış, kütlək və Günəş şüalarının təsirilə onun şəkli dəyişir, o mövcuddur, onun üstündə oturmaq olur, o, işə yaraya bilir, təcrübəmizin bir parçasıdır. *Hər hərəkət bilmək deməkdir və hər cür bilik hərəkətdir...Bilmək effektiv hərəkətdir, yəni, canlıların mövcud olduğu yerdə effektiv fəaliyyətdir!* All doing is knowing, and all knowing is doing... Knowing is effective action, that is, operating effectively in the domain of existence of living beings. (*Humberto R. Maturana & Francisco J. Varela. The Tree of Knowledge. The Biological Roots of Human Understanding. Shambhala Publications, Boston & London, 1998. p.26, 29*)

Tanınmış ilahiyyatçı alim İbn Rəcəb (Zain ad-Din İbn Rajab, 1335/6 - 1392/3) biliyin hərəkətə keçməsinə həm fərdin özü baxımdan, həm ətrafa fayda vermək baxımından həyati vacib iş sayır: “Alim əldə etdiyi bilikdən istifadə etmədikcə o biliyə sahib deyil, istifadə etsə bilici olur” (*Bilik və Hikmət Dərs Kitabı. İngiliscə: The Compendium of Knowledge and Wisdom. Turath Publishing Ltd, London, 2007; rusca: Абу Малик Дъяуддин ибн Раджаб Шихабуддин. Уникальное пособие для ищущих знание. 2010 - 1431, Islamhouse.com*) s. 32), “yeganə xilas yolu biliklə işi öztündə birləşdirməkdir” (s. 33), “bilik axtaran insan, bil ki, sən insanlara sözlənlə yox, işlə, əməlinlə öytüdü və təlim verirsen” (s. 37).

İnsan nəyi bilib nəyi bilmədiyini özü aydın dərk edirmi?

Bilmədiyimizi bilmək çox vacibdir!

Konfutsz / Confucius (-551, -479), yəni, “Böyük ustad Kon”, *bildiyini və bilmədiyini bilmək -*

budur asl bilik deyirmiş / To know what you know and what you do not know, that is true knowledge.

Qeyd. Konfutszi`ya aid edilən geniş yayılmış bu ifadəyə onun əsərlərində rast gəlinmir.

Bilmədiyini bilməyənlər yaxşı qarşılanmır, hətta *onlardan uzaq durun* fikri vurğulanır. Məşhur ərəb filoloqu, ilk ərəb lüğəti “Kitab əl-Ayn”ın (“Qaynaq kitabı”) müəllifi əl-Xəlil ibn Ahmad`a (718 - ? 786/791) görə “Dörd növ insan vardır. Adamlar var ki, bilirlər və bilirlər ki, onlar bilirlər. Onlara suallar verin! Elələri var ki, bilirlər və bildiklərini bilmirlər. Onlar umutqandırlar, huşsuzdurlar. Onların yadına salın, onlara xatırladın! Elələri var ki, bilmirlər və bilirlər ki, bilmirlər. Onların bələdçiyə, idarə olunmağa ehtiyacları var. Onları öyrədin! Və elələri var ki, bilmirlər və bilmədiklərini bilmirlər. Onlar cahıldırlar. Onlardan uzaq durun!” (Franz Rosenthal. Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam. Leiden, EJ. Brill, 1970. Rusca: Ройзентал Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе. М.: Наука, 1978; с. 254).

Əsl elm adamı və ya müdrik şəxs yaxşı bildiyi şeylərin cüzi olduğunu yaxşı bilir, yeni bilik əldə etmək və hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçün çalışır. O, sadələşmə görünən suallara cavab verməyin çətin olduğunu bilir, çünki bu suallar hadisələrin mahiyyətinə aid olur, mahiyyəti isə çox zaman tam dərk etmirik. Güclü və ya istedadlı insanın “bilmirəm” deməsi həm də onun dürüstlüyünü və insaniliyini göstərir. Bildiyinə şübhə etmək yüksək düşüncə mədəniyyətinin bir göstəricisidir. Şübhənin qaynağı bilik, biliyin canı şübhədir. Lakin, bir sıra insanlar bilməməyi zəiflik əlaməti sayır, bilmədikləri üçün nüfuzlarının aşağı düşəcəyindən qorxur, bilmədiklərini üzə vurmurlar. Onlar bildikləri ilə öyünür, çox şey bildiklərini irəli sürürlər.

Bilmədiyimizi bilmək bizi həvəsləndirə bilir, yeni bilik qazanmaq yoluna çıxmaq, bilmədiyimiz sirlərin mahiyyətinə varmaq istəyi yaranır. Heç bilmədiyimiz mövzu və ya hadisə haqqında özümüzdə ilkin təəssurat yaratmaq, yarımçıq bildiyimizi isə bütövləşdirmək, natamamı tamamlamaq arzusu baş qaldırır. Elmi yaradıcılıq ehtirası, sənət yanğısı bilmədiyimizi bilmək eşqini alovlandırır. Qarşıda problem var, dağ var, bu halda o dağın zirvəsinə qalxmaqdan, o dağı fəth etməkdən daha güclü hiss ola bilərmiz?!

Bildiklərimiz bilmədiklərimizlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə azdır. Bu barədə sufi alim, məhsuldar şair və yazar Şeyx İsmail Hakkı Bursevî`nin (1652/3 -1724/5) *Ruhu`l Beyan* (Ruh al-bayān) /The Spirit of Elucidation adlı məşhur təfsir kitabından 8-ci əsrdə yaşamış və Bağdad qazisi olmuş Əbu Yüsif`lə bağlı bir ibrətli rəvayət gətirirəm. “Əbu Yüsif qazi (qadi) olarkən ona bir sual verdilər, o dedi ki, cavabı bilmirəm. Sual verənlər dedilər: sən hər gün hökümət xəzinəsindən maaş alırsan, sonra isə bizim suala “bilmirəm” deyər cavab verirsen. Əbu Yüsif onlara cavab verdi: Mən maaşı bildiklərimə görə alıram. Əgər bilmədiklərimə görə mənə maaş versəydilər, dünyanın bütün zənginlikləri mənə maaş vermək üçün yetməzdi” (Ruhu`l Beyan, 1, 102). /Когда Абу Юсуф был кады, ему задали один вопрос, но он сказал, что не знает ответа. Люди, задавшие вопрос сказали: – Ты каждый день получаешь зарплату из государственной казны, а потом на наш вопрос отвечаешь «не знаю». Абу Юсуф ответил им: – Я получаю зарплату за то, что я знаю. Если бы я получал деньги за то, чего я не знаю, то всех богатств мира не хватило бы на мою зарплату. (Рухуль-Байан 1/102).

* * *

İnsanların çoxu elmi düşüncə tərzinə malik deyillər. İnsanların əksəriyyətinin elmdən uzaq qaldığı haqqında çox deyilmiş və yazılmışdır. Görkəmli iqtisadçı və sosioloq Vilfredo Pareto (1848-1923) öz baş əsəri olan *Trattato di Sociologia Generale* (1916, ingiliscəsi: *The Mind and Society*, 1935) kitabında insan həyatında rol oynayan əksər biliyin qeyri-məntiqi, qeyri-təcrübi, a priori və beləliklə, qeyri-elmi olduğunu irəli sürmüş, metafiziki, duyğusal və teoloji-ideoloji əsaslara dayanan qeyri-məntiqi qeyri-təcrübi biliklə müqayisədə məntiqi-təcrübi biliyin azlıqda qalan element olduğunu vurğulamışdı. O, siyasətin və sosial elmlər adlanan bilik sahələrinin də qeyri-məntiqi xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd

etmişdi. Pareto'nun görtüşlərindən nəticə çıxaran fransalı filosof və sosioloq Raymond Aron (1905-1983) belə yazır: "İnsan əslində düşüncəsiz iş görən çürükçü məxluqdur" (*Raymond Aron. Les Étapes de la Pensée Sociologique. Édition Gallimard, Paris, 1967. Rusca: Раймон Арон. Этапы развития социологической мысли. Москва, «Прогресс» - «Политика», 1993; c. 402*) və ya "Təcrübə və ya elmi həqiqətlər insanın həyatında o qədər də mühüm rol oynamır və onlar ikinci dərəcəli olduqlarına görə müəyyən mənada həmişəlik yox edilə bilərdilər" (Rаймон Арон. c. 439).

Elm və texnologiyanın qeyri-adi dərəcədə inkişaf etdiyi və həyatımızı ciddi surətdə dəyişdirdiyi çağdaş dünyamızda elmi düşüncə tərzinin geniş yayılmadığı elm adamlarını təəccübləndirir, onlarda acı təəssüf hissi doğurur. Amerikalı görkəmli fizik, Nobel mükafatçısı Richard Feynman (1918-88) yaşadığımız yüksək elmi-texnoloji sıçrayış dövrünün, mühitin, media və informasiya ötürücülərinin təəccüb ediləcək dərəcədə çox qeyri-elmi olduğunu öz müəhazirələrində və yazılarında dəfələrlə vurğulamışdı; onlardan bir neçəsinə baxaq. "Dəhşətli sayda çox insan yaşadığı dünyanın elmindən təəssüf və kədər doğuracaq dərəcədə tam xəbərsizdir və belə qalmağa davam edir...və o, hələ əməlli-başlı xoşbəxt də ola bilər" (Richard P. Feynman. *The Pleasure of Finding Things Out*. Penguin Books, 201; p. 102) /The enormous majority of people are woefully, pitifully, absolutely ignorant of the science of the world than they live in, and they can stay that way... and yet reasonably happy... "Yaşadığımız mühit...cəmiyyət fəal və intensiv surətdə qeyri-elmidir...Nə üçün bizdə hələ də astroloqlar var?" (Richard P. Feynman. *The Pleasure*; p. 106). /The environment that we live in is so actively, intencely unscientific... Why do we still have astrologers? "Düşünürəm ki, biz elə qeyri-elmi bir dövrdə yaşayırıq ki, demək olar ki, bütün informasiya ötürmə üsulları və televiziya ifadələri, kitablar və bütün başqaları qeyri-elmi xarakter daşıyırlar /I think we live in an unscientific age in which almost all the buffeting of communications and television words, books, and so on are unscientific (Richard P. Feynman. *The Pleasure*; p. 187).

Bilik və informasiya

Bilik və informasiya bir-birinə yaxın anlayışlardır. Elmi və fəlsəfi terminləri cəlb etmədən "informasiya nədir" sualına sadə cavab: informasiyanı ilkin sadə məlumat, məlum olanların küllisi ilə, xəbərle eyniləşdirmək mümkündür. Beləliklə, informasiya - xəbəri olmaqdır, xəbərdar olmaqdır, xəbərçiliyin nəticəsidir. Bir çox hallarda müşahidə və ölçmələrdən gələn faktlardan, yəni, heç bir elmi proses və ya analizdən keçməmiş xam faktlardan ibarət *verilənlər* (ingiliscə: data, türkcə: veri) anlayışı daxil edilir. İnformasiya hansısa bir mənə almış verilənlərin küllisidir. Əslində, fakt öz-özlüyündə var, informasiya insanın bu faktla tanışlığıdır.

İnformasiya latınca *informare*, yəni, forma vermək, təsvir etmək sözüdür. Verilənlər informasiya üçün, eləcə də bilik üçün xammal, ilkin, başlanğıc çıxış nöqtələri rolunu oynayır. İnformasiya gözə çarpan və mənə daşıyan faktlar yığındır, anlayış və hadisələr haqqında məlumatdır, bilik olmağa namizəddir, bilik üçün potensialdır. İnformasiya verilmiş suala birbaşa, ilkin cavabdır. İnformasiyanı alan şəxs özü onu formalaşdırır. Çox geniş yayılmış dedi-qodu insanları maraqlandıran, çox zaman da uydurulmuş və ya şişirdilmiş, amma populyar informasiya yayma üsuludur. Dedi-qodunun hansı hissəsi baş verənə bənzəyir, hansı hissəsi yalandır - bunu demək çox çətin olur, çünki, dedi-qodu çağdaş folklor əsəridir, ağızdan ağıza keçərək dəyişir, "zənginləşir".

İnformasiyanın müəyyən dərəcədə öyrənilməsi, dərk edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi əşya və hadisə haqqında ağılabatan təsəvvür yaradır, bilik verir, konsepsiya əmələ gətirir. Yəni, informasiya ilkin məlumatdırsa, bilik müəyyən süzgecdən keçmiş, az da olsa, səbəb-nəticə təhlilindən keçmiş, rəy yarada bilən, nisbətən daha geniş və ya daha müfəssəl məlumatdır. Bilik insanın zəkasında yaranır və orada yerləşib yaşayır. Bilik hərəkətə keçən, tətbiqə hazırlanan informasiyadır. İnsan informasiyanı alır, onu yadda saxlayır, anlamağa çalışır, bilik qazanır, onunla daha yaxından tanış olmaq, onu daha yaxşı başa düşmək üçün hissə-hissə analiz edir və nəhayət, sintez edib sistemləşdirir, qiymətləndirir və tətbiq edə bilir. Bilik informasiyanın insana çatıb mənə qazanmasıdır, informasiyanın emalıdır, işlən-

miş, düzəldilmiş, hazırlanmış şəkildir. A. Einstein, yəqin ki, bu mənada “İnformasiya bilik deyil” (Information is not knowledge) demiş, bilik qaynağı olaraq təcrübəni xüsusi qeyd etmişdir, həmin fikri “biliyin yeganə qaynağı təcrübədir” (The only source of knowledge is experience) deyə tamamlamışdı.

Qeyd. Əlimizdə Einstein`ə aid edilən bu populyar fikrin doğrudan da ona məxsus olmasını təsdiq edən etibarlı qaynaq yoxdur.

İnformasiya əsasən “nə?” sualına cavab verir, bilik isə “nə?”, “kim?”, “necə?” və digər suallar vəsitəsilə, idrak prosesi, düşüncə və təhlil nəticəsində əldə edilir. Tam dəyərli informasiyadan danışmaq, yəni, informasiyanı biliyə döndərmək üçün birinci növbədə informasiya axınıni saf-çürük etmək, ondakı açıq ziddiyyətləri aradan qaldırmaq, onu faydasız məlumatlardan və zibillərdən təmizləmək lazımdır.

* * *

Çağdaş dünyamızda xəbərler sürətlə artır, xəbər dünyası nəhayətsizdir. Üstəlik, bu xəbərler sürətlə yayılır. Sürətli nəqliyyat, mobil telefon və sürətli internet insana qısa zamanda dünyanın hər hansı yerinə getmək və ya hal-əhval tutmaq, məlumat göndərərək məlumat almaq imkanı verir və bu mənada “dünya kiçilib” və ya “dünya kiçikdir” ifadəsi işlənir. İnternet - “dünyanı bürüyən hörümçək” (World Wide Web) yeni virtual dünyaya çevrilib, insanlar orada gerçək dünyada olduğu kimi vaxt keçirir, yaşayırlar, bir çoxları orada gerçək dünyada olduğundan daha çox vaxt keçirir, informasiya içində və izində yaşayırlar, internet onlar üçün sanki vətəndir. İnternet sürətli ümumdünya kommunikasiya, xəbərleşmə vasitəsidir.

Bilik və informasiya danışqda və yazıda ən çox işlənən kəlmələr sırasındadırlar. “Bilik iqtisadiyyatı”, “informasiya cəmiyyəti”, “informasiya savaşı” çağdaş dövrümüzü xarakterizə edən əsas anlayışlar sırasındadırlar. “Bilik partlayışı” (elmi bilik) böyük elmi kəşflər və elmi inqilablarla (bela demək mümkünsə), informasiya partlayışı isə mətbəənin kəşfi, telefon, radio və televiziyanın, internet, mobil telefon kimi texnologiyaların inkişafı ilə bağlıdır. İnternet aşır-daşır, onu yığıb-yığışdırmaq mümkün deyil, *lazım gəldiyindən çoxdur* demək mümkündür. Bilik isə aşır-daşır, əksinə, həmişə qıtdır. Elm informasiya partlayışına, informasiya partlayışı elmi inkişafa təkan verir. Elm və texnologiyanın yaratdığı sını peyklər mobil telefon və televiziya kimi informasiya daşıyıcılarını qıdalandırır, nəhəng məlumat xəzinəsi olan internet elmi araşdırmalara kömək edir.

Fransalı filosof Jean-Francois Lyotard (1924-1998) kompüter texnologiyasının biliyi informasiyaya döndərdiyi və bu informasiyanın ticari dəyər qazandığını irəli sürdü, “bilik satılmaq üçün istehsal olunur”. Söhbət biliyi müəyyən qəliblərə, verilərə döndərərək maraqlı tərəflərə təqdim etməkdən gedir. Bilik qazanılır və yaradılır, yəni, istehsal olunur. Bilikləri yayanlar, yəni, geniş mənada müəllimlər biliyi başqa insanlara heç də həmişə təmənnasız verməmişlər. Platon sofistləri gəncləri öyrətdikdən onlardan pul aldıklarına görə tənqid edirdi. Konfutszı da verdiyi təlimə görə pul alırdı. Elmin, sənaye və texnologiyanın inkişaf dövrünə qədəm qoyan Avropada biliyin sahibini qanunlaşdırmaq və onun öz məhsulunu satmaq hüququ barədə düşünməyə məcbur oldular. Mətbəənin inkişafı, kitab nəşri və texnoloji kəşflərin yayılması bu problemin həllini tapmağı tələb edirdi. 15-ci əsrdə İtaliyada müəllif hüququ və patent işi məsələsi qoyuldu və müəyyən həll təklif olundu. Çağdaş mənada müəllif hüququ /Copyright Act məsələsi barədə Britaniyada addım atıldı (1709) və digər Avropa dövlətləri də get-gedə bu iqtisadi-mədəni qərarlar qəbul etdilər.

İndiki İnternet dövründə gizli saxlanılmayan informasiyanı satmaq böyük biznesə çevrilib. Gizli informasiyanı, o cümlədən, dövlət sirri sayılanları da oğurlamaq və ya gizlindən satmaqla məşğul olanlar tapılır. Ümumiyyətlə, qiymətli informasiyanı oğurlamaq işi xeyli yayılıb. İnternet savaşı çağdaş dövrdə böyük yer tutur, dövlətlər bu işə böyük güc sərf edirlər. Təcrübə göstərir ki, informasiya savaşında, adətən, müdafiə deyil, hücum taktikası daha effektiv olur.

Sözə gəlməyən bilik və bacarıq

Musiqi aletində ifa etmək, tennis oynamaq, velosiped sürmək (və yıxılmamaq), maşın sürmək, xarici dildə danışmaq kimi hadisələri dillə və ya yazmaqla tam təsvir etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Bunları bacarmaq və bilmək sadə, aşkar bilik əldə etmək deyil, praktik qabiliyyətdir, sözlərlə tam ifadə olunmayan, qeyri-aşkar bilik və bacarıqdır; buna ingiliscə *tacit knowledge* deyirlər. Bu cür bilik və bacarıq bəzən *praktik bilik*, bəzən də *formallaşmamış bilik* və ya *kodlaşmamış bilik* adlandırılır.

Sözə gəlməyən bilik və bacarıqları təcrübi yolla, göstərmək, müşahidə etmək, sınaqdan keçirmək, təkrar etmək, yadda saxlamaq, məşq etmək yolu ilə öyrətmək və öyrənmək lazım gəlir. Bu qabiliyyətlərə sahib ola bilən şəxs, sanki, avtomatlaşır, onda bu işə vərmiş yaranır və o, rahat hərəkət edir; insanın davranış və hərəkətlərini əsasən bu cür kodlaşmamış biliklər müəyyən edirlər. Sözlərlə tam ifadə oluna bilməyən bu bacarıqları, məsələn, maşın sürməyi və ya tennis oynamağı bir-birinin dilini heç bilməyən iki şəxsdən biri o birinə öyrədə bilər, çünki, bu halda vacib olan danışmaq deyil, göstərməkdir. Sözə gəlməyən bilik və bacarıq koqnitiv deyil, mental proseslə bağlıdır. Belə bacarıqları öyrətmək üçün yazılı alqoritm, yəni, məqsədə doğru aparıcı dəqiq hərəkətlər ardıcılığı yazmaq olmur. Musiqi aletində ifa etmək də, musiqinin özü də sözə tabe olmur; Einstein`ə görə "əsl yaxşı musiqi, Şərqi və ya Qərbi olsun, təhlil edilə bilən deyil" /The really good music, whether of the East or of the West, cannot be analyzed (Interview with Rabindranath Tagore, 14 April 1930, published in *The Religion of Man*, 1930, by Rabindranath Tagore, p. 222, and in *The Tagore Reader*, 1971, edited by Amiya Chakravarty).

Həyatı praktikada yaşamaq, öyrənmək lazım gəldiyini Einstein velosiped sürməyə bənzədirdi. Onun oğlu Eduarda məktubundan götürülmüş bu fikrini müəyyən fərqlərlə bir aforizm kimi ifadə edirlər, məsələn, "həyat velosiped sürməyə bənzəyir, tarazlığını saxlamaq üçün sürməyə davam etməlisən" /Life is like riding a bicycle. To keep your balance, you must keep moving (*Letter to his son Eduard*, 1930, February 5, as quoted in *Walter Isaacson, Einstein: His Life and Universe*, 2007, p. 367). Einstein`in dediyi fikrin almanca orijinaldan daha dəqiq tərcüməsi belədir: "velosiped sürmək necədirsə, insanlarda da o cürdür; ancaq hərəkətdə olan kəs müvazinəti rahat saxlaya bilər" /It is the same with people as it is with riding a bike. Only when moving can one comfortably maintain one's balance.

* * *

İnsanları sifətinə görə tanıyıq; bu necə baş verir? Sözlərlə bunu tam və dəqiq təsvir etmək olmur. Sifəti ayrı-ayr elementlərinə (göz, ağız, qulaq...) görə deyil, bütövlükdə tanıyıq. Foto sənətinin mövcud olmadığı zamanlar insan uzun müddət görə bilmədiyi tanış, dost və qohumların sifətini çətin yadda saxlaya bilərdi. Sifət deyil, hadisə və hisslər yadda qalır. Sifətin yadda qalma vaxtı məhduddur. Sadəcə, indiki dövrdə istədiyimiz şəxslərin müxtəlif yaşda çəkilmiş şəkillərini arası kəsilmədən görə bildiyimiz üçün sifətin yaddan çıxma bilməsi qorxusu yoxdur və bu barədə düşünmək belə ağla gəlmir.

Ümumiyyətlə, bildiklərimiz və hiss etdiklərimiz dəqiq ifadə edə bildiklərimizdən çoxdur; söyləyə bilmədiyimiz, tam təsvir edilməyən, yəni, kodlaşdırıla bilməyən bilik və bacarıqlar mövcuddur (*Michael Polanyi. The Tacit Dimension, University of Chicago Press, 1966; p. 4*). İdarəetmə elmi və ya idarəetmə ustalığı sözlü-yazılı bilik kimi tam təsvir edilib ötürülə bilmir; təcrübədən və xarakterdən gələn bu ustalığı, yəqin ki, sözlə ifadə olunmayan bilik və qabiliyyətin birliyidir.

Tənqidi düşüncə özü bilik və təcrübədən yoxdur, asan öyrədilən deyil, ötürülə bilməyən bilik və bacarıqdır. Keyfiyyətli təhsilin məqsədi tənqidi düşüncə yaratmaq, onu inkişaf etdirmək, bilik əldə etmək yolunu işıqlandırmaqdır. Bilik, öz növbəsində, düşüncə tərzinin formalaşmasında iştirak edən mühüm elementdir.

Bilik, yenilik və paylaşma

İnsan gündəlik təkrarlardan yorulur, təkrarlara çox sevinmir, təkrarlardan çıxmaq, uzaqlaşmaq, qaçmaq istəyir. Yatmaq, yuxudan durmaq, yemək-içmək, işə getmək, işdən qayıtmaq hər gün təkrar olunur, həyat maraqlı olmaqdan çıxır, yeknəsəqlik adamın canını sıxa bilir. Yaradıcılıq çalışmaları və sevgi görüşləri kimi xoşagələnlər təkrarlar, əslində, tam təkrar deyillər, hər dəfə fərqli hisslər yaşanır, fərqli nəticələr əldə edilir.

İnsan dəyişkənlik istəyir, yenilik istəyir, dəyişə-dəyişə uğur qazanmaq istəyir. Antik dövrün məşhur yunan filosofu Heraklit'in (Heraklitos'un) "hər şey axır, hər şey dəyişir" və "eyni çaya iki dəfə girilmir" şüarları məntiq baxımından doğru olsalar da, insan hər gün təkrar olunanları heç də Heraklit saydığı yenilik və inkişaf kimi deyil, yorucu təkrar kimi qəbul edir.

Dəyişmənin, yeniliyin ən maraqlı və faydalı növü yeni bilik əldə etməkdir; bu, həyatı yaxşı görülməyən tərəfə doğru dəyişmək, həyatı maraqlı etmək imkanı verir. "Çox oxuyan deyil, çox gəzən çox bilir" ata sözlünün əsl mənasını gəzən oxuyandan çox hərəkət edir, dəyişir, gözləri ilə yeni şeylər görür mənasında şərh etmək olar. Müdriklər bilik üçün səyahətin vacibliyini xüsusi vurğulayıblar. İbn Rəcəb'ə görə "Yaxşı bilik almaq üçün səyahət etməkdən çəkinmə" (s. 150), "Səyahət dünyagörüşünü genişləndirir, insan öz əvvəlki fikir və mülahizələrini dəyişə bilər" (s. 151-152), "yeni səmimi dostluqlar yarana bilər" (s. 154). Saib Təbrizi (1592-1676) də gözəl deyib:

*Əhli-hal isən əgər, səyahət eylə daim
Nöqtə tərpanmək ilə yüz kitaba çevrildi.*

Səyahət gözəldir, amma, hər halda, yeni bilik əldə etmənin ən yayılmış şəkli, əsasən, bir yerdə oturub, oxuyub, fikirləşməkdir. Elmi kəşflər etmək, texnologiya və sənət sahələrini inkişaf etdirmək əsasən bu yolla baş verir.

* * *

Cəmiyyətdə məlumatın yayılması, məlumatların adamlar arasında bölüşdürülməsi baş verir. Bilik qazanılır, qiymətləndirilir və paylaşılır. Bilik istifadə olunduqca, paylaşıldıqca azalmır, əksinə genişlənir, cilalanır, dəqiqləşir! Müəllim öz biliklərini şagird və tələbələrə ilə nə qədər çox və səxavətlə paylaşsa, o qədər yaxşı, təcrübəli, usta müəllim sayılır; nəticədə hər iki tərəf qazanır.

Müəyyən təşkilatda bilik və informasiyanın yığılması və yaradılması, informasiyanın biliyə çevrilməsi, təhlili və təsnifatı, istifadəsi, tətbiqi, ümumiyyətlə, idarə edilməsi, o cümlədən, hərəkəti, paylaşılması və qorunması prosesi Bilik Menecmenti və ya Biliyin İdarəedilməsi adlanır. Bilik menecmenti düzgün qərar qəbul edilməsində, keyfiyyətin və məhsuldarlığın artırılmasında, sürətli inkişafın təmin edilməsində və fərqli, seçilmiş olmaqda, rəqabətə davamlılıqda, rifah yaratmaq işində həlledici rollardan birini oynayır. Bilik menecmenti təşkilatın qarşıya qoyduğu məsələni peşəkar bacarıqlar və texnologiyanın köməyi ilə həll etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, təşkilatın bilik mədəniyyətini yaradır. Kompüter və internetin geniş yayılması bilik menecmentini mühüm dərəcədə sistemli, sürətli və effektiv etmək imkanı verdi. Deyərə çevrilə bilən bilik – intellektual kapital maddi kapitalı üstələyir.

* * *

Yeni bilik nəticəsində insan dünyanın iç üzünü hiss edir. Biliyin gözəlliyi, tətbiqləri, nəhayətsizliyi və yarımçıqlığı (!) yaradıcı şəxsin həyatına yeni rəng, çalarlar gətirir, yaranan qərribə, möcüzəli mənərə onun iç dünyasını bəzəyir. Bu yolun yolçusu olan insanlardan bəziləri müdrikləşir. Biliyi təlim nəticəsində qazanmaq və paylaşmaq olur, təhsil sistemi bu işlə məşğuldur. Müdriklik işə təlim vasitəsilə əldə edilmir. Einstein'ə görə "müdriklik təhsilin deyil, ömürboyu onu əldə etmək cəhdinin məhsulu-

dur” / “Wisdom is not a product of schooling but of the lifelong attempt to acquire it.” (*Albert Einstein. The Human Side. New Glimpses From His Archives. Selected and Edited by Helen Dukas and Banesh Hoffmann. Princeton University Press, 1989. From the Letter to J. Dispentiere, March 24, 1954.*)

Platon bəzən biliklə (epistēmē) müdriklik (sofia) arasında fərq qoymur (Theaetetus, 145e5).

Müdrik şəxs kimə deyilir, nədir müdriklik? Bu sualın sadə cavabı yoxdur. Yəqin ki, bilik və təcrübə sahibi olan və eyni zamanda, bilmədikləri (dünyanın və həyatın işləri) üzərində düşünən, həmçinin şübhə edə bilən, zəif nöqtələrini bilən və səhvlərindən dərs alan, özli sərbəst qərar qəbul edə bilən, yalandan uzaq, sadə, təvazökar, müəyyən dərəcədə xoşbəxt insanı müdrikliyə yaxın və ya müdrik saymaq olar.

Müdriklər biliyi vəsf edirlər

Bilik bütün dövrlərdə, müxtəlif xalqlarda, cəmiyyətlərdə qiymətləndirilmiş, vəsf edilmişdir. İslam aləmi də istisna deyil və burada məhz İslam müfəkkirlərinin bilik barədə fikirlərinə diqqət verilir. 9-13-cü əsrlərdə və müəyyən dərəcədə 14-15-ci əsrlərdə İslam dünyası dünyanın elm və mədəniyyət mərkəzi olmuş, tarixdə yer tutan alim, filosof, həkim və mühəndislər yetişdirmişdir. İslamın başlanğıcından bilik əldə edilməsinə, elmə və hikmətə hörmətlə yanaşılmış, bilmək istəyi get-gedə artmış, hökmdarlar və zənginlər bilmək və anlamaq ehtirasına tutulanlara arxa durmuş, çox zaman özləri də bu ehtirasa qapılmışlar. Bilik nüfuz göstəricisinə çevrilmişdi.

İslamın müqəddəs kitabı Quran`da *ilm* (bilik, elm) çox rast gəlinən sözlərdən biridir. Quran elmin nəhayətsiz olduğunu, hər yaxşı biləndən daha yaxşı bilənin varlığını nəzərə çatdırır, bilməyənin biləndən soruşub öyrənməsini vurğulayır: “Hər bilik sahibindən daha çox bilən var” (“Yusuf”, 76), “Özün bilmirsənsə, biləndən soruş” (“Arılar”, 43). Allahın 99 adı sırasında *əl-Alim (Bilən)* də var. “Nə mənəviyyata, nə əmələ, nə mümkün olan digər hər hansı ictimai dəyərə elm (bilik) qədər diqqət verilmirdi [...] Harda olur-olsun, ən ucqar yerdə belə *ilm* sözünü eşidərkən pərəstiş hissi keçirməyən bir adamın belə, qoy o ən dəyərsiz, avam adam olsun, varlığını təsəvvür etmək çətindir” (Poyзентап Ф. с. 235-236). Məhəmməd peyğəmbərə (570-632) aid edilən məşhur hədislərdə “alim bütün dini ayinləri yerinə yetirən mömin abiddən üstündür” (Poyзентап Ф. с. 243), “Yer üzərindəki alimlər göydəki ulduzlarla müqayisə oluna bilər”, “Elm əldə etmək üçün Çinə getmək lazımdırsa, get” deyilir (Poyзентап Ф. с. 10).

Bilik haqqında 4-cü rəşid xəlifə Əli`nin (601-661) sözləri çox məşhurdur: “Bilik mülkdən yaxşıdır. Axı bilik səni qoruyur, mülkü isə sən özün qorumalısan. Mülkü sərf edəndə onu itiririk, bilik isə sərf etdikcə çiçəklənir” (Poyзентап Ф. с. 250). Məhəmməd Peyğəmbərin yaxın dostu Əbu Əyyub əl-Ansari`yə (? - 672/4) görə “biliyə məhəbbət insanın hər cür daxili təkmilləşməyə olan anadangəlmə /fitri sevgisinin bir parçasıdır” (s. 236-7).

Əl-Qəzali (?1058 -1111) biliyi gözəl vəsf edir – budur ondan bir parça: “İdrak ən arzu olunan xəzinə, bilik isə ən əlverişli əşyadır, ən ali ləyaqətlərin ən nəcibi, ən faydalı və tərifli keyfiyyətlərin ən ləyaqətlişidir və hər hərəkətin ən şanlı tacıdır, biliyin fəziləti zəifləri güclülər üzərində ucaldı, onun şöləsi gözdən gizlənmiş və sirli olana işıq saçdı, ..., ürək və zəkalar ordusu zülmətin uçurumlarına ən dərindən nüfuz edə bildilər - hətta bunun üçün gözlər həddindən çox zəif, gizlin olan sıx pərdə arxasında olsa da” (Poyзентап Ф. с. 232). Qəzali dində elmsizliyin yaxşı iş olmadığını, bəyənilmədiyini, hətta qınandığını vurğulayır: “Elmsiz olmağa görə üzr və bəhanə dində məqbul deyil” (*Əbu Hamid əl-Qəzali. Kimya-yi-Səadət. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, illi?; s. 205*). Onun digər fikri də maraqlıdır: “Fəlsəfənin əsl məqsədinə - Xoşbəxtliyə çatmaq üçün yeganə yol bilik və əməlin birliyindən keçir” (Poyзентап Ф. с. 243). Fəxrəddin Razi`yə (1149-1209) görə “biliyin ən müstəsna səadət, ən yüksək kamillik və ləyaqət olduğu və bilikli insanların ən görkəmli və məşhur insanlar olduğu barədə bütün qəlblər razılığa gəlir və bütün ağıllı adamlar eyni fikirdədirlər” (s. 240).

* * *

İbn Rəcəb *Bilik və Hikmət Dərs Kitabı* adlı əsərini biliyin əhəmiyyəti və bilik əldə etmə yollarına həsr etmişdir. Bu kitabdan müəyyən seçmələrə yer verirəm.

Qeyd. Kitabın giriş hissəsində müəllif Əl-Xətib əl Bağdadi (1002-1072) və İbn Abdullah əl-Qurtubi'nin (1214-1273) kitablarından mühüm dərəcədə bəhrələndiyini bildirir və əsərini aşağıdakı dörd suala cavab üzərində qurduğunu deyir: Nə üçün oxuyuruq, öyrənirik? Nəyin köməyi ilə öyrənirik? Necə öyrənirik? Kimdən öyrənirik?

İbn Rəcəb elmin, alimin ilahi təbiətə malik olduğu barədə bir səhih hədisi yada salır: “Mələklər, evdən bilik qazanmaq üçün çıxan hər kəsə, bu işdən məmnunluq əlaməti olaraq, qanad verirlər (s. 11). Alimlər cəmiyyətin ən seçilmiş, ən qiymətli üzvlüdürlər: “onlar suya bənzəyirlər, harada olsalar ora xeyir verirlər... Bilikli adam çıraq kimidir, yaxından keçən ondan işıq alır” (s. 14). “Alimlərin köməyi ilə biz halalı haramdan, doğrunu yalandan, faydanı ziyandan, gözəli çirkindən ayıra bilirik. Onların xidməti böyük, əhəmiyyəti, qiyməti çox böyükdür. İnsanlara dənizdə və quruda yol göstərən göydəki ulduzlar necədirlərsə, alimlər də, sanki, Yer üzündə elədirlər. Alimin həyatı insanlar üçün qazanc, ölümlü-bədbəxtlikdir” (s. 16).

İslam dövrü müttəfəkkirləri biliyi vəsf etməklə yanaşı, onu əldə etmə yolları, öyrətmək borcu olan müəllimin və öyrənmək istəyən tələbənin şəxsi keyfiyyətləri, təhsilin idarə olunması və təhsil psixologiyası üzrə faydalı əsərlər yazmışlar. Burada yalnız bizə məlum olan İbn Rəcəb'in bir neçə fikri ilə kifayətlənirəm. İbn Rəcəb məşhur İbn Təymiyyə'nin (1263-1328) tələbəsi və davamçısı sayılan, həmçinin, öz müəllimi olan İbn əl-Qayyim'in (İbn Qayyim əl-Cövziyyə, 1292 - 1350) biliyin qüdrəti haqqında fikrinə mütərəciət edir: “bilik hər şeyi idarə edir və onu heç nə idarə etmir. Bilik dövləti, siyasəti, pulu və qələmin hərəkətini idarə edir” (s. 18).

Bilik arxasınca düşmək, oxumaq, öyrənmək çox gözəl, şərəfli və faydalı işdir, amma, bunun şərtləri var; İbn Rəcəb müxtəlif qaynaqlardan da alıntılar edərək öyrənmək üçün məsələ seçimi, kitab seçimi, düzgün öyrənmə ardıcılığı, əzbərləmə və dərk etmə, təkrarın rolu barədə öz tövsiyələrini verir: “Bilik əlçatmazdır, onu heç vaxt bir yere yığa bilməzsən, məşğul olmaq istədiyən məsələlər arasında ən böyük olanı deyil, ən yaxşı, ən faydalı olanı seç. Oxuyacağın kitabı doğru seç” (s. 128), “Öyrənərkən təcridlilik və ardıcılıq vacibdir” (s. 129-130), “Elə bilik sahələri var ki, əzbərləmə zəruridir, xüsusən kiçik yaşlarda. Ancaq zəruri və vacib olanı əzbərlə” (s. 131-132), “Əzbərləmək dərk etməklə yanaşı olmalıdır” (s. 133), “Öyrənilənləri bərkitmək və yaxşı anlamaq üçün yorulmadan təkrar et” (s. 135-137).

Bir sıra elm adamları kitab oxuyarkən, bu kitab özünə məxsusdursa, kitabın səhifələrində söz və ifadələrin altını cızır, səhifənin boş yerlərində öz fikir və qeydlərini yazır (*bu satirlərin müəllifi də bu kateqoriyadandır* – H.İ.). İbn Rəcəb bunu doğru sayır: “Kitabı oxuyarkən onu öz düzəlişlərin və qeydlərinlə doldurmaqdan qorxma. Yaxşı deyiblər: ‘Kitab ona etdiyən çoxsaylı düzəlişlərdən qaralmasa, işıq saçmaz’” (s. 140).

Bunlara nə əlavə etmək olar? Müəllim öz tələbəsində biliyə maraq yarada bilsə, dünyaya çərçivələrsiz, azad düşüncə ilə baxmağı aşılamaq bilsə, tələbənin bilik arxasınca düşmək meyli güclənə bilər... Tələbə ürəkdən öyrənmək istəyə, bilik xəzinəsindən nəşə duymağa başlasa, bilikdən həzz alsın, içində bir ehtiras, gözəllik duyğusu olsa, onu heç nə dayandırmaz. Əlbəttə, “*riyaziyyatda, eləcə də poeziyanın istənilən digər növlərində* (kursiv – H.İ.), oxucu qəlbən şair olmalıdır” (Michel Loève. Probability Theory. D. Van Nostrand Company Inc., 1960; Introduction).